

A sztoikus Zrínyi

Zrínyi forrásai

A „források” az író, költő Zrínyi Miklós esetében többértelmű kifejezés. Jelenti természetesen azokat a műveket, amelyeket Zrínyi forrásként használt költői és prózai munkáihoz. A harcok szünetében verset rögtönző katonaköltőről, a poézisre kedvtelésként időt szakító államférfiről szóló megkövesült (s jórészt maga által terjesztett) közhelyeket már régen megcáfolta a kutatás. Kazinczy óta sejtjük, s Arany János óta bizonyosan tudjuk: Zrínyi szorgalmasan cédulázó filosz volt.¹ Másfelől azonban a közhelyeknek is van igazságuk: a tervezett fő műhöz, saját hősi életéhez ugyanis valóban karddal készítette a jegyzeteket. Ez a kettősség egyéniségének különleges, egyedi, s talán nem is korszakfüggő vonása. A *Szigeti veszedelem* utolsó, tüntetően szabálytalan, ötsoros strófájában az *imitatio Christine*nek egészen sajátos formáját látjuk: a dédapa kiomló vérével saját nevét írja fel, amely azonos a tetteit elbeszélő költő nevével – azaz még a megváltás / megváltódás is a „bötük”, az írás közvetítésével mehet csak végbe:

Vitézek Istene, ime az te szolgád
Nem szánta éretted világi romlását;
Vére hullásával nagy bötüket formált,
Illy subscribálással néked adta magát,
Ő vitéz véreért vedd kedvedbe fiát!²

Pontos tükörképe ez a műhelyforgácsként fennmaradt (de a kötetbe be nem került) epigrammának, ahol a költő Zrínyi saját magát írja:

Nem írom pennával,
fekete téntával,
de szablyám élivel,
ellenség vérivel
az én örök híremet.³

Ez a mediális szemlélet nem magyarázható pusztán intellektuális divattal, heroikus korszellemmel, a „self-fashioning” barokk változatával. Talán Szerb Antal szándékoltan anakronisztikus *bon mot*-ja közelíti meg legjobban az igazságot: „képzeld el, hogy az Iliászt Achilleus írja meg [...] vagy hogy Nagy Sándor maga megénekli indiai hadmenetét”.⁴ Zrínyi írói egyéniségének alapvető karakterjegye a szó és a tett, az írás és a harc egymásba érése, sőt azonossága; az azonosság alapmetaforája pedig a vérrel írás. Akár az ellenség vérével íródik a szöveg (győzelem, hírnév), akár a kihulló saját vérrel (mártírium, önáldozat), a „bötük” elsődleges címetjei

¹ Az „az kit írtam, multságért írtam” vagy „az én professiom avagy mesterségem nem az poesis” szerénykedő toposzai mögött a valóság a könyvek fölé görnyedő, napi többórás jegyzetelés volt; legplasztikusabb bemutatása: KISS Farkas Gábor, *A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra* = Uő, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, Bp., L'Harmattan, 2012, 135–154. – A filológus Zrínyiről itt alkotott kép teljességéhez mindazonáltal hozzátartozik az a napi rendszeresség is, amivel a Csáktornyaán tartott török foglyok talpát akkurátusan megbotoztatta (hangosan jajgassanak, menjen híre a váltságdíjat gyűjtögető ellenséghez: megvannak mind hiánytalanul), meg hát a várkapu fölött karón száradó török fejek utánpótlását is biztosítani kellett időről időre. Vö. SZAMOTA István, *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054–1717*, Bp., Franklin, 1891, 285–286. (Jacobus Tollius holland utazó beszámolója); KARÁCSON Imre, *Török követség Zrínyi Miklósnál*, Századok, 34(1900), 942–946. (Evlia Cselebi beszámolója); összegzésül: KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964⁽²⁾, 604–605; újabban: KÖVÉR Lajos, *Jacobus Tollius magyarországi mozaikjai*, Aetas, 28(2013/3), 5–23.

² *Szigeti veszedelem*, XV. 109 = ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, 1, *Költői művek – Prózai művek*, s. a. r. KLANICZAY Tibor, Bp., Szépirodalmi, 1958 (a továbbiakban: ZMÖM, 1), 360.

³ *Az idő és a hírnév* [2] = ZMÖM, 1, 400.

⁴ Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Révai, 1935⁽²⁾, 136.

az Örökkévaló és „mennyei udvara”, „az egész mennyei gyönyörű seregek”,⁵ s csak utánuk következik az univerzum színházának földi közönsége, a keresztény világ.⁶ Ehhez a heroikus írásmódhoz, ehhez az élet-(és halál-)formához keresi a költő Zrínyi saját öse, a szigeti várvédő mellé a további mintákat és előképeket, a méltó elődöket. Forrásai első renden nem szövegek, hanem egyéniségek,⁷ ha pedig forrásokat cédulázik, azt is azzal a céllal teszi, hogy valamiképpen saját egyéniségét is példaképeihez hasonlóvá formálja a segítségükkel. Az alábbiakban két olyan példát (vagy inkább példacsoportot) hozok könyvtárának sokat tanulmányozott, de még mindig nem kimerített anyagából, amelyek jól szemléltetik a kétféle „forrástípus” összefüggéseit.

Humanista hagyomány, reneszánsz előkép: Janus Pannonius és Balassi Bálint

Túl kézenfekvőnek, reflektálatlan, sőt ideologikus kánonépítésnek tűnhet éppen őket bevonni a Zrínyi-elődök közé – nem véletlen, hogy a szakirodalom rendre el is hárította a közvetlen imitáció vagy forráskövetés feltevéseit. Négyesy László még a múlt század eleji kritikai kiadás bevezető tanulmányában vetette fel,⁸ hogy Zrínyi ismerhette Janus Pannonius műveit, s főként az az elégiája hathatott rá, amelyben az isteni döntést a bűnös emberiség elpusztításáról végül Szűz Mára közbelépése függeszti fel – ezt a tanácskozást („consultatio”)⁹ vonatkoztatta volna Zrínyi a magyar nemzetre a *Szigeti veszedelem* Isten és Mihály arkangyal között zajló párbeszédében (Szv I. 11–28). Kardos Tibor elvetette az ötletet, s az általa hozott Marino-párhuzamok a *Gerusalemme distruttá*ból valóban meggyőzőnek tűnek,¹⁰ a filológiai kérdés mögött rejlő probléma azonban (Zrínyi teológiáját illetően) korántsem tekinthető megoldottnak.¹¹

Ami Balassit illeti, Klaniczay Tibor mértékadó Zrínyi-monográfiája magától értetődően utalt a Balassi-örökség jelentőségére, főként a lírában, még az eposz kulcsfontosságú jelenetében, a szigeti Zrínyi imájában is kimutatta Balassi istenes lírájának ismeretét és alkalmazását.¹²

⁵ *Szigeti veszedelem*, XV. 23: 4, 24: 2 = ZMÖM, 1, 342–343.

⁶ „Mindenfelől ránk néz az nagy kereszténység [...], / Azért rakva hirünkkel föld, tenger és ég.” *Szigeti veszedelem*, V. 24: 1, 4. = ZMÖM, 1, 124.

⁷ Természetesen az egyéniségeket is szövegekből rekonstruálhatjuk; ám ez nem jelenti azt, hogy nem is léteztek. Talán inkább azt kellene mondani: létezésüknek csak annyira korlátozott az érvényessége, mint a róluk tett állításainknak. Hiszen: Zrínyinek a korábbi egyéniségeket a sajátjába olvasztó eljárásáról is csak szövegekből (Zrínyi-szövegekből) lehet fogalmunk, sőt következtetéseinket mi magunk is szövegben (az éppen itt olvashatóban) vonjuk le, ezért a kijelentésrelevanciák ekvivalenciájának nincs plauzibilis negációja, lévén ha volna ilyen, az is csak szövegben volna megtehető, melynek relatív igazságérvényéről lásd a jelen lábjegyzetet, *da capo a fine*. (Monok István az efféle okoskodásokat már akkor is csak egy legyintéssel intézte el – „Haladjunk!”, vagy: „Dolgozni mikor fogunk?” –, amikor még divatban voltak. Isten éltesse hatvanadik születésnapján!)

⁸ NÉGYESY László, *Gróf Zrínyi Miklós = Gróf Zrínyi Miklós Művei*, I, *Költői művek*, kiad. NÉGYESY László, Bp., 1914 (A Kisfaludy Társaság Nemzeti Könyvtára, XIV/1), 57–58.

⁹ *Consultatio Dei Patris et Filii de perdendo hominum genere, quos tandem B. Virgo exorat* = IANI PANNONII *Poemata*, I, Utrecht, 1774, 437–449. A költemény hitelességével kapcsolatban kétségek is éltek a szakirodalomban (vö. MAYER Gyula, *Janus Pannonius műveinek utrechti kiadása*, kísérő tanulmány a Teleki–Kovácsnai-kiadás faksimiléjéhez [Bp., Balassi Kiadó, 2002], 10.), de a Zrínyi által nagy valószínűséggel ismert Zsámboky-féle kiadásban már benne volt, *De laudibus Pontificis et rerum humanarum conditione* címmel (IANI PANNONII *Opera*, Bécs, 1569, 42^r–46^r [RMK III. 585]). A benne örökített gondolatmenet közvetett úton, Tommaso Cortese Mátyás-panegyricusának közvetítésével is elérhetett Zrínyihez; lásd SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz: Zrínyi és Cortesius* = Uő, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből*, Bp., AmfipressZ, 1993, 30.

¹⁰ KARDOS Tibor, *Zrínyi a XVII. század világában*, ItK, 42(1932), 262–264.

¹¹ A régebbi szakirodalom Zrínyi felfogásának ortodox katolikus vagy protestáns rokonszenvű (főként lutheránus irányban ökumenikus) értelmezése körül vitázott (NÉGYESY, *Gróf Zrínyi Miklós*, i. m., 33–43; KLANICZAY, *Zrínyi... i. m.*, 214–225), az újabb egyfelől a pascali hagyományban jelöli ki a helyét (azon belül vagy a „Deus absconditus” racionalista negatív teológiájához [KISS Farkas Gábor, *Zrínyi, Marino és a 17. századi itáliai eposz* = Uő, *Imagináció... i. m.*, 179–182] vagy a passiómisztikához [ÁCS Pál, *A „helyettes áldozat” allegóriái a Zrínyiasz IX. énekében* = Uő, *Elváltozott idők: Irányváltások a régi magyar irodalomban*, Bp., Balassi, 2006, 140–157] kötve), másfelől viszont a VIII. Orbán által szorgalmazott katolikus megújulás trendjébe illeszti (SZÖRÉNYI László, *Zrínyi Miklós és Maffeo Barberini, azaz VIII. Orbán pápa költeményei*, kézirat, szerkesztés alatt a „Határok fölött” című 2014. évi nemzetközi konferencia előadásait közlő kötetben). Janus elégiájának követése bármely oldalról magyarázható: közös örökség, így beleillik az alábbiakban vázolt sztoikus irányba is.

¹² KLANICZAY, i. m., 63–66, 94–95.

Ehhez képest szinte meglepő, milyen kevésbé vette számba a szakirodalom a Zrínyire gyakorolt hatás lehetőségét, pontosabban a recepció sokrétű voltát. Kovács Sándor Iván az itáliai (főként a Marino-) hatásnak tulajdonít döntő súlyt a Zrínyi-líra formálódásában, és közhelyek ismétlésének minősíti az időközben felvetődött párhuzamok lehetőségét a *Szép magyar komédia* és a Zrínyi-idilliumok között.¹³

Én úgy vélem, mielőtt a szövegek esetleges viszonyáról, az intertextuális kapcsolatokról beszélünk, Zrínyinek a szerzők iránti érdeklődését szükséges hangsúlyozni. Az érdeklődésnél mélyebb érzelmi viszonyulásról van persze szó, amit legfeljebb paradoxonokban lehet formulálni: nem akar hozzájuk hasonlóvá válni, mert érzi, hogy máris hasonló; vagy: túl erősnek találja a végzetük vonzását. Erről az involváltságról azonban a művek helyett a könyvbejegyzések egyenesebben és egyértelműbben beszélnek. Bejegyzés és bejegyzés között pedig aszerint is van különbség, hogy hova, milyen kötet margójára vagy kötetáblájára kerülnek. Zrínyi egy méltán híres és sokat idézett, Ruchich Jánoshoz írott levelében, a magyar történelem szent könyveiként, Ó- és Újtestamentumaként emlegeti Bonfini és Istvánffy törtékeit.¹⁴ Az ezekben található bejegyzések tehát különösen nagy figyelmet érdemelnek az önarcképformálás kapcsán is.

Az egykori csáktornyai Zrínyi-könyvtár Bonfini-kötetének előzéklevele-rectóján, azaz a címlappal szemben, szinte mottó-pozícióban, az első helyen olvassuk a következő sorokat:

Nunquam fortem virum fortuna quiescere patitur, sed in dies vexat et exercet, ne impune laudibus et immortalitate coret. Praestantibus plerumque ingeniis fortuna invidet: et ne pro viribus emergant, intercedit.¹⁵

Magyarul:

A szerencse sosem hagyja nyugodni az erős férfiút, hanem napról napra gyötri és próbálja, nehogy szenvedés nélkül nyerje el a dicsőséget és a halhatatlanságot. A kimagasló szellemekre általában irigy a szerencse: s hogy tehetségük ne érvényesüljön, közbelép.

A Zrínyi-könyvtár katalógusának apró mulasztása, hogy nem azonosítja az idézetek locusait,¹⁶ pedig mindkét mondat benne van a kötetben: az első Hunyadi János megpróbáltatásairól szól, a második Janus Pannonius szerencsétlen halálát kommentálja, aki, ha a közéleti gondok és a politika viharai nem akadályozzák meg, „az antik szónokokkal és költőkkel kelhetett volna versenyezre”.¹⁷ Az újdonság ebben nem egyszerűen a két szöveghely kiemelése, hanem az egybeszövésük. Zrínyi sajátos intarziát alkotott a Bonfini-locusokból. Az idézetekben egy költő és egy hadvezér találkozik, nyilvánvalóan Zrínyi szerencsekoncepciójának illusztrációjaként; mind az első (a fáradozással, szenvedéssel elnyert halhatatlanság), mind a második (a gonosz szerencse által elemészített tehetség) gondolata az életmű számos pontján felbukkan, ennél azonban fontosabb, hogy a valaha élt legnagyobb magyar hadvezér és a magyar költészet ekkorra már kanonizált alakjának együtt szerepeltetése a *Szigeti veszedelem* konstrukciójának

¹³ LUDÁNYI Mária, *Balassi Szép magyar komédiájának közvetlen hatása a hazai udvari dráma fejlődésére*, ItK, 80(1976), 679–680; vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 130. és 385 (16. j.).

¹⁴ „Bonfinius noster antiqui testamenti scriptor [...] novi testamenti praeclarissimus veridicusque Istvanfy” – Ruchich Jánosnak [1658] = ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, 2, *Levelek*, kiad. CSAPODI Csaba, Bp., Szépirodalmi, 1958 (a továbbiakban: ZMÖM, 2), 523 [258. sz. lev.].

¹⁵ *A Bibliotheca Zriniana története és állománya*, írták és összeállították HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, Bp., Argumentum–Zrínyi, 1991 [Zrínyi-könyvtár, IV] 163 (113. sz., a *Rerum Ungaricarum decades* 1606-i hannoveri kiadása; zágrábi jelzet: BZ 264). A továbbiakban a kötet hivatkozása: *BiblZrin*.

¹⁶ Mivel az azonosítás elmarad, egy kis olvasati hiba is becsúszott („patitur” helyett „patit” szerepel a katalógusban, *i. m.*, i. h.).

¹⁷ BONFINI, *Rerum Ungaricarum decades*, id. kiad., 476 (dec. III. lib. 7); *uo.*, 569 (dec. IV. lib. 3).

(katona előd – költő utód) talán legfontosabb lélektani párhuzama és előképe. Ráadásul, ismétlem, a Zrínyi által különösen nagy becsben tartott Bonfini-história élén.

A Hunyadira vonatkozó mondat még csak elveszhetett a Bonfini-szövegtengerben; Zrínyi ugyan felhasználja a *Mátyás-elmékedésekben* (szokása szerint kreatív módon a fiúra alkalmazva az apáról olvasottakat),¹⁸ de még Kulcsár Péter sem ismerte fel idézet voltát, holott ő korábban az egész Bonfini-t végigfordította.¹⁹ A Janus-utalás azonban sokaknak szemet szúrhatott volna. A zágrábi könyvanyag bejegyzéseit elsőként feldolgozó Drasenovich Máriának már idejekorán fel is tűnt az egyezés: mivel az inkriminált mondat mellé a Bonfini-példány megfelelő lapján Zrínyi egy magyar margináliát is elhelyezett, nem volt nehéz rájönni, hogy ez a Bonfini-mondat került ki az előzőeklevélre.²⁰ Ám a későbbi kutatók, érthető módon, elmentek a megfigyelés mellett, mert már csak a magyar széljegyzet érdekelte őket, amit egyébként Drasenovich félreolvasott („a szerencse üstöke az hatalmas fiú kezébe”), Kardos Tibor rendkívül kreatívan félreértelmezett,²¹ Kovács Sándor Iván pedig még kreatívabban korrigált²² a helyes olvasattal („Az szerenche üstöke az hatalmas Isten kezében”). A fontos marginália fotója az új katalógusba is bekerült,²³ közben azonban teljesen elterelődött a figyelem a latin idézet megvilágító szerepéről.²⁴

Pedig az az értelmezési lehetőség, amelyet a Hunyadi Jánost és Janust összekapcsoló Bonfini-intarzia újra megnyit, igencsak termékeny: a korábbinál most erősebben valószínűsíthető, hogy Zrínyi ismerte, olvasta Janus Pannonius verseit, s azok hathattak az eposz alapszémájének kidolgozására. A Zrínyi-könyvtárban ugyan nem maradt fenn Janus-kiadás, de ez még önmagában nem bizonyít semmit (a leggyakrabban használt kötetek, mint Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme* vagy Karnarutić *Szigeti veszedelme* is hiányoznak onnan); Zsámboky 1569-es Janus-kiadása nem volt ritkaság, és nehezen képzelhető el, hogy Zrínyi ne szerezte volna be, hiszen éppen a Zsámboky által gondozott Bonfini-edicióban adta ékes bizonyosságát Janus iránti mély érdeklődésének. Így újra felvetődik a *Consultatio*-elégia valószínűsíthető ismerete, de talán ennél is kézenfekvőbb, hogy a szigeti Zrínyi apoteózisának forrásai között kitéüntetett hely illeti meg azt az epigrammát (Hunyadi János epitáfiumát), amelyben Janus maga is megemlékezett a halhatatlan hadvezérről:

Pannonföld bátyája, török had mennyköve, János
álmodik itt, ha ugyan fedheti sír röge őt.
Mert ahogyan Belgrádnál győzött volt a pogányon:
lett a halálon is úr, s látta meg élve a mennyt.

¹⁸ „Ezeket a confusiókat, a háboruságokat a Fatum mind Mátyás szerencséjére hozta és fundálta, ne impune laudibus et immortalitate coronetur”. *Mátyás király életéről való elmékedések* = ZMÖM, 1, 598.

¹⁹ Csak mechanikus szövegegyezésként rögzítette a Bonfini-példány bejegyzését a Zrínyi-próza kritikai kiadásában a Mátyás-tanulmány szöveghelyénél: ZRÍNYI Miklós *Prózai munkái*, s. a. r. KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 2004, 416 („könyvbejegyzés: Zrínyi-kvt. 113. sz.”). A továbbiakban a kötet hivatkozása: ZMPM. – A Bonfini-fordítás: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tízedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995.

²⁰ *Zrínyi Miklós könyvjegyzetei*, kiad., bev. DRASENOVICH Mária, Pécs, Kultúra, 1934, 31–32 (25. és 34. sz. tételek).

²¹ KARDOS Tibor, *Régi könyvjegyzetekről: Zrínyi lapszéli jegyzetei, avagy „moderator Hungariae”*, Könyvtári Szemle, 1(1934–1935), 142.

²² KOVÁCS Sándor Iván, *Tallózás Zrínyi Miklós könyvtárában és egy ismeretlen Zrínyi-arckép* = Uő, *Zrínyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1979, 163–165.

²³ *BiblZrin*, 46.

²⁴ A rend kedvéért soroljuk fel azokat a locusokat is, ahol a magyar marginália kifejezése (‘a szerencse üstöke’) szövegszerűen kerül elő: az eposz VI. énekében (Demirhám Zrínyihez: „gondolod, üstökön fogtad az szerencsét”): *Szigeti veszedelem*, VI. 48: 4 = ZMÖM, 1, 148; valamint a *Vitéz hadnagy* VI. („szerencse”) discursusában („Ez a szerencse és nem más; az Istennek kezében vagy annak az üstöke, oda teszi, ahová akarja...”): ZMÖM, 1, 461. A metaforát végső soron a közismert, „elől hajas” szerencseemlékek ihlették; részletes leírás Zrínyinél: *Vitéz hadnagy*, 22. aforizmus, „Constantia, fortitudo in adversis” = ZMÖM, 1, 485. – A motívumról szélesebb kontextusban: KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 14), 119–158; Zrínyi szempontjából fontosnak tartom az itt említett Bacon-munkák (i. m., 153–154) további vizsgálatát.

Ős Capitóliumot koszorús diadalmenet élén
sok hős járta be – ám égbe csak e maga szállt.²⁵

A vers hatásának lehetőségével már Klaniczay Tibor, majd Szörényi László is számolt²⁶ – most azonban valószínűbbnek tűnik, mint valaha. S ezzel a szabad asszociációk sora még nem ért a végére. Van ugyanis Janusnak egy egészen különleges, szapphói strófában írott verse, amelyben elhárítja egy Henrik nevű német poéta túlzó dicséretét, aki Orpheus lantjához hasonlította költészetét. Janus magának a dicsérőnek jósol orpheusi magaslatra jutást – saját sorsáról viszont szikár mérleget von:

Engem a balsors viharos hazámnak
Sűrű gondjával rabul ejt, behálóz,
Elszakít Phoebusz gyönyörű dalától,
verseitől is.²⁷

Zrínyi Syrena-kötetének egyik alapmotívumává válik az Orpheus-szerep felvállalása, követése, majd a költő-én jelképes feláldozása, a Krisztus-követés és a hazáért hozandó áldozat jegyében; de elég az élettörténetére gondolni, abból is hasonló következtetés adódik: ő sem lehetett Orpheus, a Januséihoz nagyon hasonló okokból. A verset tartalmazó kódexet, amely a 20. században Sevillából került elő, Zágrábban másolták Janus eredeti kézírataiból, majd kalandos úton, Svájcban keresztül került a sevillai káptalan gyűjteményébe.²⁸ Szép lett volna, ha Zrínyi korában is maradt volna még másolata a kódex anyagának a zágrábi káptalanánál, amihez akár hozzá is férhetett volna – ám ha nem így is történt, azt annál inkább elképzelhetőnek tartom, hogy a Janus halála kapcsán tömör életrajzot rögtönző Bonfini még első kézből ismerhette a verset. A Zrínyi által is kiemelt mondata ugyanis mintha éppen ennek a verszárlatnak prózai sűrítője lenne.

Áttérve most a magyar história „Újszövetségére”, Istvánffy Miklós monumentális művére, közismert adatokra emlékeztetek, de a fentiek fényében ezek is új helyi értéket nyernek. Az Istvánffy-história margináliáiban legtöbbször felbukkanó alak természetesen a szigetvári dédapa – ám a legszemélyesebb, érzelmileg legmagasabbra hangolt bejegyzés mégsem rá, hanem az esztergomi ostrom kapcsán megidézett, hősi halált halt költő-elődre utal: „Hei, szegheni Balassj Baljnt!”²⁹ Ismét egy nagy hadvezér („vitéz hadnagy”) és egy nagy költő találkozik a margón, ezúttal már közvetlenül az eposz előtanulmányainak eredményeképpen. Zrínyi felkiáltásának tónusa a Balassihoz fűződő közeli viszonyról árulkodik. Az újabb kutatások a korábban vártnál és elfogadottnál is szorosabbnak mutatják a kapcsolatot. Klaniczay Tibor eredeti elképzelése még az volt, hogy Zrínyinél a lírában bukkannak fel Balassi ismeretének első nyomai – konkrétan az időrendben elsőnek gondolt *A vadász és echo* című versben, amelyben Zrínyi nyilvánvalóan Balassi híres echós versét (*Ó, magas kősziklák...*) imitálja. Véleménye szerint az „echo-békó” rím ismétlése bizonyítaná, hogy „a magyar nyelv második nagy művésze az elsőnek a

²⁵ *Ad eundem [Henricum] ode* = JANUS PANNONIUS *Munkái latinul és magyarul*, kiad. V. KOVÁCS Sándor, Bp., Tankönyvkiadó, 1972, 168–169 (CSORBA Győző fordítása).

²⁶ KLANICZAY, *i. m.*, 88; SZÖRÉNYI, *i. m.*, 30 (vö. 153).

²⁷ HORVÁTH János, *Janus Pannonius ismeretlen versei a sevillai kódexben*, ITK, 78(1974), 619 (JELENITS István fordítása). „Búcsúvers ez az élettől és a költészettől [...] Orpheusszal együtt már halott a költő. Elárvult lantjának zenéjét csak a ternger mormolása viszi tovább” – írja Janus utolsó versét kommentálva RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Janus Pannonius epigrammáinak új kiadásához* = ÜÖ, *Kutak: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2012 (Humanizmus és Reformáció, 33), 129. A rejtélyes német poéta azonosítása Heinrich von Gundelfingennel: ÜÖ, *Humanisták verses levélváltása* = ÜÖ, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 62–64.

²⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Manoscritti di Janus Pannonius e Zagabria*, előadás kézírata, szerkesztés alatt a 2012. évi zágrábi „The Old and the New: Parallels and Contacts in Croatian and Hungarian Renaissance” című konferencia előadásait közlő kötetben.

²⁹ *BiblZrin*, 172. (115. sz.)

nyomdokain kezdte meg tökéletlen szárnypróbálgatásait”.³⁰ S a fejlődéstörténeti narratíva mozgásba lendül: Zrínyi az első versben „Balassitól még csak egy sablonos formát és motívumot vesz át, s első költői próbálkozása nagyon messze van még Balassi művészi tökélyétől. Mégis, néhány év múlva nem csak utoléri, túl is szárnyalja mesterét”.³¹ Klaniczay itt arra gondol, hogy a túlszárnyalás majd az eposzsal következik be, amelyhez Zrínyi már felhasználja a Rimay János által Balassi halálára összeállított gyászvers-kompozíció, az *Epicédium* egyes elemeit (az ebbe iktatott eredeti Balassi-szöveg, az L. zsoldár parafrázisát imitálja a szigeti Zrínyi imája a II. énekben), és a kompozíció egészének iránya, üzenete is jelentős hatást gyakorol majd a *Szigeti veszedelem* apoteózismechanikájára. Az „isteni elhivatottságú hős” itt maga a mártírhalt költő, Balassi, „akinek sorsát az égi hatalmak határozzák el, és akit Rafael arkangyal a megvidult, fényben úszó égbe visz az angyalok seregeinek hozsannázása közben. Balassi megdicsőülése mintául szolgálhatott a költőnek öse felmagasztalásánál...”³²

A Klaniczay által megállapított intertextuális kapcsolatok kétségtelenek, a költői teljesítmények esztétikai hierarchiáját azonban ma már másként látjuk. Balassi szabályos ekhózája csak a mintaformát adta: már Rimay János ekhós verse is az ezzel való versengés jegyében született,³³ Zrínyié pedig egyenesen a Balassi-ekhó játékos meghaladásának, parodisztikus kifordításának, a formai tökély legmagasabb szintjének (a szabályosság szándékolt megtörésének) kifejeződése. A fejlődéstörténeti elbeszélés is másként fest, miután valószínűbbnek tűnik, hogy a Syrena-kötet lírai anyagának végső formába öntésére az eposz keletkezése utáni években került sor. Sőt még a lírán belül is megfordulnak a kronológiai viszonyok: a korábban elsőnek vélt „Júlia-vers”, *A vadász és echo* éppenséggel az utolsók egyikének bizonyul.³⁴ Ekkorra Zrínyi a Balassi-allúziókat mélyen átgondolt poétikai koncepció keretében építette be saját szövegeibe. A Maffeo Barberini (VIII. Orbán pápa) által a Marino-iskola ellen indított támadás alapvetően rajzolta át a század 30-as és 40-es éveinek poétikai kontextusát: a költészettől klasszicizáló formát és hiteles vallási élményt elváró irányzattal Zrínyi kapcsolata személyesnek tekinthető – közismert tény, hogy költői pályakezdésének szimbolikus pillanatát a pápától magánkihallgatáson ajándékba kapott verseskötet jelöli ki.³⁵ A Rimay-féle Balassi-epicédium alapkoncepciója valóban mintául szolgált az eposz számára, de az eredeti intenciókkal (a költő megistenülésével) szemben itt hangsúlyosan a Krisztust követő hős apoteózisa kerül színre. Másfelől a kötet egészének kompozíciója ugyancsak színre visz egy narratívát (amelybe az eposz maga is beépül). Mint Janus kapcsán már esett szó róla, ez az elbeszélés a költészet és a költői szerep önmagában való elégtelenségét mutatja meg: az érzelmeinek kiszolgáltatott Orpheus lent marad az alvilágban, s Krisztus követéséhez a szigeti hősök szellemének megidézésén (epigrammák), az őszinte bűnbánaton (*Feszülethez*) és a hazáért hozandó áldozaton (*Peroratio*) keresztül vezet majd az út. Ilyen háttér előtt a Balassi-imitáció funkciója a szerelemideológia és a szenzualista poétika fölényes hangütésének, látszólagos győzelmének, majd végső vereségének bemutatása lesz. A vereséget a győzelem pillanata jelenti: Viola maga-megadása a textuális utalásokkal a *Szép magyar komédiához* fűzött *Fantasia poeticában* következik be, maga a hódító vers (*A vadász és echo*) pedig nem egyetlen motívumot idéz Balassitól, hanem valóságos Balassi-cento, a ’méhecske’ és a ’rózsa’ motívumai, Sámson és Hercules összekapcsolása, mind közismert Balassi-

³⁰ KLANICZAY, i. m., 64.

³¹ Uo., 66. A Balassi-kódex Rimay-részének bevezetőjére tett finom utalás egyúttal azt jelenti: Zrínyi teljesíti majd be a Rimay által mégiscsak beváltatlanul maradt ígéretet, ti. hogy nemcsak „elérkezik” a Mester nagyságával, hanem „meg is haladja” azt.

³² Uo., 94.

³³ SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, 30), 175–179.

³⁴ BENE Sándor, *Júlia, avagy az első vers legendája*, Irodalmi Magazin, 2(2014/4), 55–58.

³⁵ Maphaei S. R. E. card. BARBERINI, nunc Urbani PP. VIII. *Poemata*, Antverpiae, ex officina Plantiniana Balthasari Moreti, 1634. (*BiblZrin*, 261 [260. sz.]). Az ebben olvasható első költemény, egyszersmind az új költészetideál programatikusan kifejtése, éppen Orpheus alakjával példálózik (*Poesis probis et piis ornata documentis primaevae decori restituenda*). Jelentőségéről lásd Marc FUMAROLI, *L'inspiration du poète Poussin = Uő, L'école du silence: Le sentiment des images au XVII siècle*, Paris, Flammarion, 1994, 101–103.

versek parodisztikus, az eredeti beállítást kifordító utánpótlása révén kerülnek bele.³⁶ Visszafelé haladva a virtuális történetben, a szerelmi tematika öntudatos színrevitele az első *Idiliumban* poétikai szinten is határozott jelzést kap. Rimay politikai jeremiáját (*Kiben kesereg a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán*), a Kölcsey *Hymnus*áig vezető hagyományfolyam elindítóját, Zrínyi még Balassi-versnek vélhette, hiszen valamelyik rendezett Istenes énekek-kiadásból ismerte azt.³⁷ Az emelkedett felütéssel indító költemény első strófája:

Ó, szegény megromlott s elfogyott magyar nép,
Vitézséggel nevelt hírrel vagy igen szép,
Kár, hogy tartatol úgy, mint senyvedendő kép,
Elémentedre nincs egy utad is ép.³⁸

A rímtoposzt (nép-szép-kép-ép) Zrínyi a *Syrena*-kötet első „saját” megszólalásában teljesen más környezetbe illeszti – a reménytelen szerelméről kesergő vadász így lép be a történetbe:

Oh te szép Viola, te két szemed mely szép,
Annyira kegyetlen hozzám, mint márvány kép,
Mast vigaszik minden az kikeleti nép,
Csak az én örömöm te miáttad nem ép.³⁹

A technika az irodalmi paródia korai példájának tekinthető – a *Syrena*-kötet lírai elbeszélésében pedig ez a pozíció (a szerelem a költészet legfőbb, sőt egyetlen méltó témája, mint azt Marino programszerűen hirdette) végső soron vereségre ítéltetett. Zrínyi célja a marinizmus marinói eszközökkel történő meghaladása; a Balassi-korpusz parodisztikus kezelése a nagyon ritka eset, amikor ezt magyar anyagon tudja szemléltetni.⁴⁰

Úgy tűnik azonban, hogy a kötetkompozíció Balassi által (is) ihletett bravúros megoldásai mellett az igazán mély és maradandó hatást mindazonáltal továbbra is Balassi személye, személyes sorsa gyakorolta rá, méghozzá abban a formában, ahogyan az Rimay beállításában megjelenik. Az *Epicédiumban* a sztoikus Balassi szólal meg – a hazától búcsúzó szavai olyannyira megragadtak Zrínyiben, hogy a haza pusztulásával és saját halálával is számoló, „fatalista” irodalmi levelét is az innen vett idézettel zárja 1663-ban:

Oh, vezértől fosztott, rossz tanácsra oszlott, szegény, árva hajlékom,
Reménségével csalt, bolondságtul tilt s falt test nyugotó árnyékom,
Ha tér meg nyavalyád? hol gondodhoz az lát, ki nőtt fel csak játékon?⁴¹

³⁶ Az XV. (*Ad apes*), a XIV. (*Most adá virágom neked bokrétáját...*) és a XXX. (*Mire most, barátom...*) versekről van szó; lásd: BENE, Júlia..., i. m. A Zrínyi-könyvtár Balassi-tételeiről: *BiblZrin*, 286, 288 (Ms 318, 323).

³⁷ A félreértés eredetét feltáró szakirodalomról lásd SZILASI László, *A sas...*, i. m., 256 (515. j.). Szilasinak ez az alapvető, a monográfiában appendixként közölt (*Hajlam a bura: A régi magyar irodalom panaszos alaphangjának retorikai gyökerei a régiségben*, 254–264.) tanulmánya Döbrentei Gábor 1821-es *Kiben kesereg...*-újraközlésével veszi fel a szálát, így Zrínyi alább bemutatott Rimay-allúziójára nem tér ki. KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi*, i. m., 169. rögzíti a rímtoposz átvételét, de értelmezést nem ad, pusztán Zrínyi Rimay-ismeretét adatolja vele.

³⁸ RIMAY János *Összes művei*, összeáll. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1955, 83.

³⁹ *Idilium* I. 7. = ZMÖM, 1, 12.

⁴⁰ A Marino-hatásról lásd részletesebben: BENE Sándor, *Zrínyi Miklós* (mintafejezet a készülő új magyar irodalomtörténetből, szerkesztés alatt az ItK 2016. évfolyamában). *A vadász és echo* paródiajellegéről, műfaj történeti összefüggésben: BENE Sándor, *A sólyom szemétől a kétlábú méhig: A Balassi-univerzum paródiái a régi magyar költészetben*, megjelenés alatt a „Politikai humor a magyar irodalomban” című konferencia (Vaja, 2015. november 12–14.) előadásait közlő kötetben, szerk. MERCS István; az alap természetesen továbbra is TARNAI Andor, *A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon*, ItK, 94(1990), 444–469, későbbi példaanyaggal.

⁴¹ Ismeretlennek, 1663. május 15. = ZMÖM, 2, 329. Az *Epicédium* már a *Syrena*-kötet összállításakor is keze ügyében volt Zrínyinek, lásd: KOVÁCS, *A lírikus Zrínyi*, i. m., 255.

Régi és új sztoicizmus: Seneca és Lipsius

A most hivatkozott levél értelmezése mindig is fontos szerepet töltött be a Zrínyiről szóló irodalomtörténeti elbeszélésekben. Legalábbis a modern kutatásban, amelynek első fajsúlyos darabja Klaniczay Tibor 1947-es bölcsészdoktori értekezése volt. Itt jelenik meg először az az elképzelés, hogy Zrínyi utolsó éveit fokozatosan elsötétülő, a szó emelt értelmében reményvesztett (*desperatus*) világkép jellemezte, amely a korábbi évek aktivista, Machiavelli nyomán felépített szerencsefelfogásával szemben talán Pietro Pomponazzi filozófiájának a fortunát a fátummal azonosító gondolatára vezethető vissza, s mindenképpen a sorssal szembefeszülő erőfeszítések sorozatos kudarcának hatására kerül előtérbe Zrínyinél az utolsó években.⁴² A Zrínyi-mono-gráfia végén ez az elképzelés már egy „új eposz víziójává” fejlődik, ám Klaniczay ezalatt nem irodalmi művet ért, hanem arra gondol, hogy Zrínyi magát a valóságot, a végítéletként közeledő török háborút készült hőseposzá alakítani: „Zrínyi itt nem a hadvezér és a nagy vezető politikus, hanem az eposzi hős szerepébe éli bele magát”.⁴³ Az ismeretlennek írott levél fenséges (*gravis*) stílusa meg is engedi az ilyen következtetést:

Úgy látom, az gonosz Fátum minden jó tanácsokat az inevitabilis necessitással excludál mitőlünk, szegény magyaroktól. Imo venit summa dies et ineluctabile fatum Pannoniae [...] Hanem még egy gondunknak kellene super laborem lenni, hogy emberül, vitézül, magyar szívvvel, ellenségünk kimondhatatlan kárával vesz-nénk el, ne nevetnék senki az mi kimúlásunkon, mi penig az mi obligatióinkat, kivel az mi eleinkhez vagyunk, így dücsöségesen töltenők be. [...] Engem sem az, hogy nyíltan látom veszedelmét hazámnak, sem az, hogy kevés egy kakuk egy nagy erdőben, és hogy csaknem magam vagyok az, ki viriliter resolváltam magamat intentus in omnes occasiones, el nem ijeszt immár az én hazámhoz való obligatiómtól, hanem készen várom, az Isten mit ad és mit disponál felőlem, és annyira contemnáltam minden rettenetességeket, hogy ultro provocálok az Fátumot.⁴⁴

Súlyos szavak, még súlyosabbá teszik őket a közvetlenül őket követő, imént bemutatott Rimay-sorok. Helyes értelmezésük jórészt a háttérükben álló forrásoktól függ. Már Klaniczay rámutatott, hogy „a machiavellista felfogástól annyira távol eső fatalista nézet” oka talán a személyes sors és a politikai helyzet alakulása, formulázásában azonban – a már emlegetett padovai averroista filozófia mellett vagy inkább helyett – „a legvalószínűbb itt Justus Lipsius újsztoikus elméletének a hatásával számolni”.⁴⁵ Erre a számvetésre tulajdonképpen egész életében készült, de sosem kerített rá sort.⁴⁶ Az alábbi vázlat csak körvonalait adhatja egy alapos áttekintésnek, de a forrásismeretek jelenlegi szintjén mindenképpen itt az ideje, hogy az irodalomtörténeti elbeszélés tesztelésének szándékával feltegyük a kérdést: igaz-e, hogy Zrínyi világképe módosul az utolsó években, vagy az utolsó levelek csak egy állandóan jelen lévő sztoikus gondolatkör egyik határozott vonását mutatják?

⁴² KLANICZAY Tibor, *A fátum és szerencse Zrínyi műveiben*, Bp., Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Kara, 1947, 48–49.

⁴³ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, 737. PERJES Géza nevezetes vitacikke (*Az interdiszciplinaritás védelmében: Vita Bene Sándorral*, Hadtörténelmi Közlemények, 110(1997), 797–813), mely igen megtisztelő módon engem emelt a címébe, valójában nem az én szerény dolgozatommal (*A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben*, ItK, 100(1996), 369–394), hanem Klaniczay abban hivatkozott – és itt most tárgyalt – víziójával szállt vitába; ezért is nem válaszoltam rá. Meg azért sem, mert személyesen folytatott beszélgetéseinkben az általam nagyon tisztelt és szeretett szerző azzal biztatott: mélyebbre kellene ásni, hogy a problémára megoldást találjunk. Ebben a fejezetben erre teszek kísérletet; s korántsem meglepő módon arra jutok majd, hogy bizonyos értelemben a Zrínyi-kutatás mindkét nagy alakjának igaza volt: egyazon jelenség két különböző aspektusát hangsúlyozták ugyanis.

⁴⁴ ZMÖM, 2, 329.

⁴⁵ KLANICZAY, Zrínyi Miklós, i. m., 742.

⁴⁶ A Zrínyi-könyvtár katalóguskötete ebben az esetben, azt hiszem, szándékoltan visszafogott, amikor Lipsius „aranyas könyvecskéjének” (*Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*) leírásakor csak a legszükségesebb szakirodalmi utalásokkal él. *BiblZrin*, 217 (172. sz.).

A levél forrásainak módszeres feltárására még nem történt kísérlet, ezúttal magam is csak a legfontosabbakra térek ki, kezdve az utolsóval: „ultro provocálo az Fátumot”. A „szándékosan hívom ki a végzetet” idézet, sztoikus szerzőtől: Seneca drámájából, a *Hercules az Oeta hegyén* című tragédiából. A darab a mitológiai hős önáldozatának története: a féltékeny feleség, Deianira a Nessus kentaurtól kapott vérrel itat át egy inget, s elküldi Herculesnek – a hős a bőrét égető fájdalomtól úgy szabadul meg, hogy hatalmas máglyát rakat az Oeta hegyén, és elégeti magát. A lelke azonban nem hal meg; maga jelenik meg a darab végén és elmondja: szenvedései jutalmául bebocsáttatást nyert a halhatatlan istenek közé. A Zrínyi által idézett rész a darab elején szerepel, az oechaliai nők kara mutatja be így a hőst: „a végzetet megveti, s fékezhetetlen bátorsággal hívja ki a halált” („fataque negligit et mortem indomito pectore provocat”).⁴⁷

Érdekes ezen a szálon továbbindulni, s az újsztoikus hatás előtt az antik sztoa tanítását összegző Seneca ismeretét keresni Zrínyinél. A könyvtár katalógusa itt minden érvelésnél meggyőzőbben tanúskodik: Zrínyi egyik legfontosabb szerzőjéről van szó, s még csak nem is a leggyőzőbb szenvedélyekről érkező Senecát olvasta a legnagyobb figyelemmel,⁴⁸ hanem a nagy szenvedélyek színrevivőjét, a tragédiáiról.⁴⁹ Seneca tragédiáinak három kiadása is megvolt a csáktornyai könyvtárban,⁵⁰ s talán az sem érdektelen adalék, hogy Zrínyi Péter töredékes könyvjegyzéke ugyanennyinek a nyomát őrzi.⁵¹ Márpedig a Seneca-tragédiákból a fátum erejének bemutatása mellett a végzetet próbára tevő, a sorssal szembefeszülő cselekvés stratégiája, a sztoának egy heroikus változata bontakozik ki. Zrínyit ez az aktív sztoicizmus a kezdetektől kezdve vonzotta, a sors, a gondviselés és a véletlen problematikája, egymáshoz való viszonyuk összetett rendszere szinte minden írásában megjelenik, s ez a Seneca-recepció fázisaira is érvényes. Ha visszafelé haladunk a Zrínyi-szövegek keletkezési rendjén, az *Áfiumnak* rögtön az elején találunk egy idézetet a *Trójai nők*ből: „...gyeplő nem fékezi / meg a haragot, s kardot s az éjjeli győzelem / vad mámorát, [...] a vérbe kóstolt győztes kardnak tébolyult ölési vágyát.”⁵² A néhány évvel korábbi, 1658-ban Ruchich Jánosnak címzett levélben ismét egy jelöletlen *Hercules Oetaeus*-idézet: „Ha egyszer Isten elkezdte letörni a szerencséseket, akkor azt gyorsan végzi”, amit aztán még meg is ismétél egy újabb levelében.⁵³ Csak kicsit kell még visszább lépünk az időben: a Mátyás-tanulmány végén, tehát igen hangsúlyos helyen olvassuk, amikor Zrínyi a király halálakor keletkezett bécsi tűzvész okát próbálja adni:

⁴⁷ *Herc. Oet.* 154–155.

⁴⁸ A Zrínyi-könyvtár katalógusa a Seneca-hatásokat illetően florilegium-jegyzetelést valószínűsít (*BiblZrin*, 274). A drámákra ez nyilvánvalóan nem áll, ami pedig a filozófiai műveket illeti, a jövő kutatásainak feladata lesz a Zrínyi-könyvtár egy egészen különleges tételének, egy kis híján száz levél terjedelmű kéziratos jegyzetanyagnak a feldolgozása, amely nagyrészt az *Epistulae morales*t kivonatolja tematikus kategóriák alapján: *BiblZrin*, 379 (512. sz. kézirat).

⁴⁹ A „két” Seneca persze valójában egy – ám a szakirodalom egyik legfőbb problémája ma is a drámai korpusz és az *Erkölcsei levelek*, illetve a *Vigasztalások* sztoicizmusának, pontosabban sztoicizmusainak közös nevezőre hozása. Lásd: Gregory Allen STALEY, *Seneca and the Idea of Tragedy*, Oxford, Oxford University Press, 2010; vö. BENE Sándor, *Orpheus és Hercules (Francis Bacon, Zrínyi Miklós és a magyar felvilágosodás)*, sajtó alatt „A felvilágosodás előzményei Erdélyben és Magyarországon (1650–1750)” című konferencia (Szeged, 2015. május 28–30.) előadásait közlő kötetben.

⁵⁰ *BiblZrin*, 274–275 (kat. 289–291. sz.). Az első (kat. 291) még egy 1619-es velencei kiadás, amelyet már az eposzra készülve tanulmányozhatott, a második (290) és az azóta elveszett harmadik (289: ez lehetett a jegyzetelt munkapéldánya) beszerzése legkésőbb a Syrena-kötet összeállításának idejére (1650–1651-re) tehető.

⁵¹ *Uo.*, 573 (6. sz. tétel), 574 (17. sz. tétel) és 576 (49. sz. tétel).

⁵² ZMÖM, 1, 643; vö. *Troades*, 279–280, 284–285; Eiler Tamás fordításának felhasználásával: SENECA *Drámái*, szerk. FERENCZI Attila, TAKÁCS László, Bp., Szenzár, 2006, 73. A forrást Négyesy László azonosította, lásd: ZRÍNYI Miklós *Prózai művei*, Négyesy László hagyatékából s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván et al., Bp., Zrínyi, 1985 (Zrínyi-könyvtár, 1), 411 (a továbbiakban: ZMPPr); vö. ZMPM, 422.

⁵³ „Semel profecto premere felices Deus cum coepit, urget”. ZMÖM, 2, 510 (250. sz.); vö. *Herc. Oet.*, 713–714 (Deianira szövege: „Ha az istenség haragja a szerencsés ellen fordul, gyorsan taszítja le”, SENECA *Drámái*, i. m., 385, FERENCZI Attila–KÖRIZS Imre ford.). Ugyanezt a Seneca-idézetet még egyszer használja Zrínyi, egy másik, Ruchichhoz írott keltezetlen levélben: ZMÖM, 2, 521 (258. sz.).

Talám ennek a királynak nagy geniusa nem szenvedhette az ő halálát valami bosszú nélkül, avagy onnan kezdte el az ország több veszedelmét, mintha immár nem kellenének többé ezek, elhalván Mátyás király. [...] Avagy talám mint Herculessel égett meg Oeta, úgy ezzel a királlyal Bécs, extremum operum.⁵⁴

A Zrínyi-próza, sőt megkockáztatom, az egész írói életmű egyik legfontosabb helye ez. Mint egy magaslati pontról látható be innen nemcsak általában a senecai heroikus sztoicizmusához való viszony, hanem a senecai Hercules-figurára formázott szerepideál kiépülése is. Az idézet első felének kifejezései („ha veszni kell hazámnak – kell pedig –, azon vagyok, rajtam kezdje el az veszedelmet; ez az én testamentumom és resolútióm”) és maga a gondolat (a hőrosszal együtt pusztuljon a hely is, ahol áldozatát hozta) az 1663-as fátum-levélből köszönnek vissza. A *Vitéz hadnagy* végére illesztett epigramma („Béfed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...”) közvetlen forrása ugyan a Morus Tamás által átigazított Lucanus-idézet („Coelo tegitur, qui non habet urnam...”),⁵⁵ de a másik két epigrammával (*Az idő szárnyon jár, Nem írom pennával*) alkotott egység szervezője, mint már Csonka Ferenc figyelmeztetett rá, feltehetően ismét csak a *Hercules Oetaeus*, méghozzá annak záró sorai.⁵⁶ S végül – pontosabban kronológiailag legelőbb – ugyanezt a gondolatot találjuk a költői életmű csúcán, a *Syrena*-kötet zárlatában is: a nagyszerű temetkezést, a haza hamujával borítottatást! A *Peroratio* jelentésköre persze nem merül ki ebben az egy motívumban, hiszen jelen van benne a hazáért cselekvő önáldozat két útja, az erő mellett a költészeté is – Hercules mellett Orpheus is kulcsfigurája az egész *Syrena*-kötetet mozgó dinamikának,⁵⁷ ám már maga ez a kettősség is senecai előzményekre megy vissza. Az *Őrjöngő Hercules*ben a kar az alvilág megjárásának, azaz a halál legyőzésének két útját énekli: a herculesit és az orpheusit,⁵⁸ s a *Peroratió*ban ezek ugyancsak egyenrangúként, egymás kiegészítőiként jelenítődnek meg a dicsőségkeresés két jelképes eszközében, a pennában és a szablyában („De híreket keresem nemcsak pennámmal, / Hanem rettenetes bajvivő szablyámmal”). Külön is figyelemre érdemes a „vigan” határozó: ez az, ami az eposz elbeszélőjét összekapcsolja annak főhősével. Zrínyi több forrásában is azt találta, s eposzáinak csúcspontján nagy költői hitellel örökítette meg, hogy „Atyja” örvendő lélekkel ment a halálba, a mártíromságot csendes eksztázisban váró vitézeivel együtt:

Mind ennyi között is egy jajgatás nincsen,
Mert nagy vigassággal s örömmel hal minden.
Az mely helyen állnak, ugyanazon helyben
Bocsátják lelköket Isten eleiben.⁵⁹

Ezzel a vigassággal készült a költő is a nagyszerű halálra, s amint a szigeti őst a szó szoros értelmében porrá égett várának hamuja „burította”, úgy képzelte el ő is a „temetkezést”.⁶⁰ Az

⁵⁴ ZMÖM, 1, 634; vö. ZMPM, 199.

⁵⁵ Lásd erről KAPOSI Krisztina, *Zrínyi-paratextusok*, Első Század, 11(2012), 413–446.

⁵⁶ „Nunquam Stygias fertur ad umbras / Inclita virtus. Vivite fortes; / Vos Letheos saeva per amnes / Nec fata trahent. Sed cum summas / Exiget horas consumpta dies, / Iter ad superos gloria pandet.” *Herc. Oet.* 1983–1988. („A dicső virtus sosem végzi / a Styx árnyai közt. Éljetek vitézül, / s még a gonosz végzet sem sodor át / benneteket a Léthe vizein; ám amikor / a beteljesült élet meghozza a végső órát, / a dicsőség nyit számotokra utat az égiek közé.”) Lásd: CSONKA Ferenc, „Mindenütt feljül ég, a föld lészen alsó”: *Adalékok és észrevételek Zrínyi három epigrammájához* = *Tarnai Andor-emlékkönyv*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (*Historia Litteraria*, 2), 57–74 (itt: 64, 67).

⁵⁷ BENE Sándor, *Adriai tengernek Syrenaia Groff Zríni Miklos – a kötetkompozíció*, Irodalmi Magazin, 2(2014/4), 47–50.

⁵⁸ *Herc. fur.* 590–591: „Quae vinci potuit regia carmine, / haec vinci poterit regia viribus” („Dis házat, min a dal fegyvere győzhetett, / most nyers testi erő újra legyőzheti” – EILER Tamás ford., *SENECA Drámái i. m.*, 37).

⁵⁹ *Szigeti veszedelem*, XV. 105 = ZMÖM, 1, 359.

⁶⁰ A Zrínyi Péter fordításában szintén kulcsmotívum a víg halál, még inkább, mint a magyar eredetiben: a *Peroratio* utolsó sora, a „Vigan burítottam hazám hamujával” nála egész stórává bővül, ami *vidáman* kezdődik és végződik: „Ne mislim ja strahom, neg vesel umriti, / suprotivnim mahom svitu glas pustiti, / doma moga s prahom ranice pokriti, / slavnim Božjim duhom vik se veseliti”: Petar ZRINSKI, *Adrijanskog mora sirena*, prir. Tomo MATIĆ, Zagreb, Jazu, 1957, 296), oda pedig a horvát forrásokból került, pl. az egyik legismertebb bugaršticából, ahol a védők „vigan kitörnek”: *Ban Miklouš Zrinski u Sigtu gradu* = Valtazar BOGIŠIĆ, *Narodne pjesme, iz starijih najviše primorskih zapisa*, Biograd, 1878, 97–100. (Vö. BAJZA József, *A szigetvári hős a horvát népepikában*, ItK, 47 (1937), 14.

ellenfél vezére, Szulimán szultán pedig, rögtön első színrelépésekor ugyancsak a Seneca-korpuszból kölcsönözött kifejezéssel („Nem hajlott, mint az ág, mint kőszikla állott”) nyer bemutatást – azzal a kősziklával, amely egyébként a szigeti Zrínyi állhatatosságának (sztoikus *constantia*jának) egyik legfontosabb jellemzője az eposzi nyelvben.⁶¹

Ha mindezek mellett számításba vesszük, hogy a Syrena-kötet címplapképén hajózó költő két mitikus archetípust idéz fel a korabeli ikonográfia nyelvén: az argonautákat hajóútjukon elkísérő s a sziréneket „túléneklő” Orpheust egyfelől, valamint a Prometheus kiszabadítására induló *Hercules navigans*⁶² másfelől – akkor a kép összeáll, a következtetés levonható: a sokat emlegetett utolsó irodalmi levél „fatalista” utalásai nem mások, mint a Zrínyit pályája kezdete óta foglalkoztató sztoikus gondolkör mozaikjai, melyek éppenhogy nem mondanak ellent a Machiavellire visszavezetett cselekvő etikának, hanem annak gyakorlati megvalósítását, a halált megvető „applikációs fázisát” jelentik. Ugyanezt a szerepideált építette Zrínyi már az eposzba rejtett Hercules-utalásokkal, az *Idő és hírnév* epigrammaciklusában, a *Vitéz hadnagy* emelkedett lezárásában („finis coronat opus”), a Ruchich-levelek Seneca-allúzióiban, ugyanezt vetítette a saját alteregójaként elképzelt Hunyadi Mátyás alakjába, és ugyanezen ideál követelményeinek készült halálával is megfelelni a török háború közeledtével írott levelei tanúsága szerint.

Ereszkedjünk azonban le a nagyívű általánosítás magaslatáról, s próbáljuk könyvtörténeti és könyvtártörténeti nézőpontból ellenőrizni az eddig mondottakat. Négyesy Lászlónak nagy érdeme, hogy a prózai műveket sajtó alá rendezve felhívta a figyelmet a közvetítő források (pontosabban a közvetett forráskövetés) jelentőségére; a prózaíró Zrínyiről tett sarkos kijelentése viszont, mely szerint „ő nem volt filológus, hogy a legelső forrásra menjen vissza”,⁶³ az utóbbi évek kutatásai nyomán nem tartható. Zrínyi mind költőként, mind prózaíróként nagyon is filológus alkat volt, s gyakori eset, hogy a közvetítő forrásban figyelmét megragadó szerzőre vagy műre azután eredeti kiadást beszerezve is „rákeresett”, elmélyedt benne. A dolog még bonyolódhatott, újabb fázissal gyarapodván, amennyiben olyan klasszikus szerzőről volt szó, akit már korábban olvasott, majd később közvetítő forrásban is találkozott a tőle származó idézetekkel, amelyeknek többnyire (bár nem mindig!) ismét csak visszakereste az eredeti kontextusát. Ez történhetett a Seneca-drámákkal is, amelyeket már egy kis tizenkettedrét 1619-es (Lipsius által kommentált) velencei kiadásban olvashatott Zrínyi, ám igazán mély érdeklődés a Syrena-kötet lezárása, kiadási előkészületei közben támadt fel benne, amikor két friss, magyarázatos kiadást is beszerezett a tragédiákból, majd az ötvenes évek végén s a hatvanasok elején az is előfordult, hogy csak a Senecát idéző közvetítő szerzőre – többnyire Justus Lipsiusra – hagyatkozott egy-egy sietős hivatkozásnál.

Lipsius, mint már a korábbi szakirodalom utalt rá, alighanem kulcsszerepet játszott a sztoikus érdeklődési irány elmélyítésében Zrínyinél. Ám módszeres, szövegközelí összehasonlító vizsgálatra még annak a Lipsius-műnek, a *Politicának* az esetében sem került eddig sor, amelyre Zrínyi konkrétan hivatkozik is a Mátyás-tanulmányban („Justus Lipsius a maga aranyas könyvecskéjében de politica administratione”).⁶⁴ Pedig már Négyesy László is megalapozott sejtésként fogalmazta meg az imént bemutatott *Trójai nők*-részletről: „az *Áfium*-beli Seneca-vers is alighanem az »aranyas könyvecskéből« való”.⁶⁵ Négyesy után egy évszázadot kellett várni, míg egy újabb kutató ugyanarra a jelenségre, Lipsius idézeteinek továbbidézésére hívta fel a figyelmet. Kiss Farkas Gábor a Zrínyi-próza kritikai kiadását korrigálva mutatott rá, hogy a Mátyás-tanulmány végén álló hosszú Homérosz-idézet⁶⁶ közvetlen forrása Justus Lipsius *Politicája*

⁶¹ *Szigeti veszedelem* II. 48–49. str., ZMÖM, 1, 65–66; vö. *Oed.* 6–11. (Az észrevételért Amedeo Di Francescónak tartozom köszönettel.) – A kőszikla-képről: Amedeo DI FRANCESCO, *Kőszikla és forgósél: Jelképek a Szigeti veszedelemben* = Uő, *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban: Tanulmányok*, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 19), 127–144; az állhatatosság és a szikla-metafora összefüggéséről: 141.

⁶² Vö. BENE, *Orpheus...*, i. m.

⁶³ NÉGYESY László, *Zrínyi prózai munkáinak új kiadása* = ZMPrt, 87.

⁶⁴ ZMÖM, 1, 623.

⁶⁵ NÉGYESY, *Zrínyi prózai munkáinak...* i. m., 86.

⁶⁶ ZMÖM, 1, 635.

(pontosabban az azzal 1596-tól egy kötetben kiadott kiegészítő jegyzetanyag, a *Notae*).⁶⁷ Az ő nyomán vettem kézbe én is a zágrábi nemzeti könyvtár Zrínyi-gyűjteményében az „aranyas könyvecskét”, s már az első átlapozás visszaigazolta Négyesy sejtését: az *Áfiumban* szereplő *Troades*-idézet pontosan azzal a háromsoros kihagyással olvasható benne, mint Zrínyinél.⁶⁸

Az elegáns kis kötet szöveges margináliái helyett (melyeket egy más alkalommal tervezek feldolgozni), ezúttal csak Zrínyi jellegzetes figyelemfelhívó jeleivel foglalkozom: egy három függőleges hurokkal áthorgolt vízszintes vonal mutat azokra a mondatokra, olykor bekezdésekre, amelyeket fontosnak tartott megjelölni. Nem jelölt meg mindent, amit átvett a kötetből, de szinte mindent felhasznált, amit megjelölt benne. A kölcsönzések, jelöletlen és jelölt idézetek vagy allúziók megvilágító ereje igen nagy, az intertextuális kapcsolódások a Zrínyi-szövegek egész rejtett hálózatát tárják fel; egy-egy rövid idézet, mint a gombolyagból kihúzott fonal, hozza magával az eredeti kontextusát, amelynek nyomán újabb Zrínyi-locusokra nyílik rálátás. Vegyük példának a már említett Ruchich-leveleket, bennük a *Hercules Oetaeus*-ból származó Seneca-idézzel: „Semel profecto premere felices Deus cum coepit, urget.”⁶⁹ A mondatot eredetileg Lipsius citálta, Zrínyi pedig a saját Lipsius-példányában természetesen megjelölte.⁷⁰ Lehetett ez a már ismert szerzőre és gondolatra utaló ráismerés nyugtázása, de valószínűbb, hogy fordítva történt: Lipsiust Zrínyi már a negyvenes évek végén elkezdte intenzíven tanulmányozni, amikor az eposszal együtt a *Vitéz hadnagy* első „rétegét” írta, s nincs kizárva, hogy szeretett felesége halála után, a *Syrena*-kötet szerkesztésekor éppen Lipsius hatására fordult a drámaíró Seneca felé. Az eposzban, láttuk, még csak egy *Oedipus*-reminiscenciát találni, az utolsóként beillesztett *Peroratio* viszont már erős Seneca-hatás alatt született, s innen kezdve főként az *Oetaeus*-ból származó egyenes vagy parafrázis idézetek az 1663-as fátum-levél megkezdéséig meghatározó helyeken bukkanak fel az életműben. Eddig hasonló, az antik sztoa, s főként Seneca felé mutató tendenciát Zrínyi olvasmányai között Francis Baconnál lehetett kimutatni,⁷¹ most Lipsius is ebbe a sorba illesztendő.

Lássunk egy másik, kísértetiesen hasonló példát, ezúttal nem Seneca, hanem a sztoikus eposzalköltő, Lucanus kapcsán. Szörényi László kutatásait folytatva, Kiss Farkas Gábor fontos tanulmányban tárta fel a *Pharsalia* alapos olvasatának hatását a *Mátyás-elmélgedésekre*, s megállapította, hogy a Zrínyi által átvett helyek szinte mind meg vannak jelölve saját, 1539. évi kiadású Lucanus-példányában. Ám ennél korábbi és későbbi példákra is akadt, részben az *Áfiumban*, részben a *Szigeti veszedelemben*. Feltevése szerint, miután Zrínyi átküzdötte magát a régi kiadású, jegyzeteletlen 16. századi kiadáson, beszerezte az 1658-as modern, Grotius szövege mellett Farnabius kommentárját hozó Lucanus-edíciót is.⁷² Ez a példány ma nincs meg a Zrínyi-könyvtárban (akárcsak a leggyakrabban forgatott Seneca-kiadás sem, az okok hasonlóak lehetnek, az asztalán tartotta őket, ezért kallódtak el). Talán ebben volt megjelölve az a fontos Lucanus-hely, amelyet a régi kiadásban, Mint Kiss Farkas Gábor felhívta rá a figyelmet,⁷³ Zrínyi nem ceruzázott meg: ezúttal egy másik, keltezetlen (de bizonyára 1658 végi) Ruchich-levélből. A jókat, de legalábbis vétleneket sújtó balsors, az isteni igazságtalanság teológiai problémája („Nem tudom, foglalkozik-e vele a mi teológiánk, miért éri szerencsétlen sors a

⁶⁷ Justus LIPSIUS, *Ad libros Politicorum notae* = Uő, *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex [...] additae notae auctiores*, Antverpiae, Plantin–Moretus, 1596, 28–29. (A *Notae* külön lapszámozással indul újra a *Politica* után.) Zrínyi példánya: *BiblZrin*, 217 (kat. 172. sz.).

⁶⁸ 1596, 244.

⁶⁹ Vö. a 52. j.-ben id. helyeket.

⁷⁰ LIPSIUS, *Politicorum*..., i. m., 252. (V. könyv 20. fejezet.)

⁷¹ A *Syrena*-kötet koncepciójának és a címlapkép ikonográfiai programjának kialakítására főként a Zrínyi által Velencében, olasz fordításban beszerzett kis mitográfiai munkája, a *De veterum sapientia* (1609) gyakorolt döntő hatást (*Opere morali di Francesco Bacon*, Venetia, Bariletti, 1639; *BiblZrin* 346, kat. 441. sz.), annak is Szírén-, Orpheus- és Prometheus-fejezetei, lásd: BENE, *Orpheus*..., i. m.

⁷² Lásd KISS Farkas Gábor, *Zrínyi és Lucanus* = Uő, *Imagináció és imitáció*..., i. m., 185–203.

⁷³ Uo., 188.

jókat”) nem először bukkan fel a Ruchich Jánoshoz írott levelekben;⁷⁴ ezúttal a pusztuló haza képeinek sorolása, Rákóczi György kudarcra végződött lengyel hadjáratának, majd Erdély rá következő pusztulásának ecsetelése után, a kérdésként fogalmazott konklúzió pozíciójában áll: „Vajon istentelenséggel vádolnának, ha Lucanusszal azt mondanám: oh, istenek, ha már határozatok a pusztulásunkról, még ezt a bűnt is a mi hibáinkul rójátok fel?”⁷⁵ Az „aranyas könyvecske” alapján most már meghatározható a közvetítő (vagyis a közvetlen) forrás: Zrínyi ezt a Lucanus-idézetet is Lipsiustól, a *Politica*-hoz készített *Nota*-ból vette.⁷⁶ Ezek után „csak” filológiai aprómunka vár arra, aki nekiveselkedik, hogy a Zrínyinél szereplő összes Lucanus-citátumot visszakeresse Lipsiusnál (nem reménytelen munka, bár igen sok van belőle a *Politica*-ban). Bármennyi lesz is azonban a számszerű végeredmény, a következtetés minden bizonnyal megáll: Zrínyi filológusként dolgozott (a közvetítő forrásból visszakereste a helyeket a rendelkezésre álló *Pharsalia*-kiadásban), és eredeti módon kombinált (elmélyedve az alapforrásban, olyan locusokat is megjelölt, amelyeket Lipsiusnál nem olvashatott). Semmi nem módosítandó tehát abban, ami eddig Lucanus és Zrínyi viszonyáról megállapítást nyert (mindenekelőtt Zrínyi sorsfelfogásának és istenképének feszültségéről),⁷⁷ viszont ki kell egészíteni a mondottakat azzal a kontextussal is, amelyben Zrínyi Lipsiusnál találkozott a Lucanus-idézetekkel, azaz kettő helyett három kontextust kell figyelembe vennünk, mert az idéző (Zrínyi) szellemi horizontján egyszerre, teljes asszociációs mezővel együtt jelent meg az antik és az antikra reflektáló modern (a mi nézőpontunkból: kora újkori) forrás is. Ha csak az itt említett locusnál végezzük el ezt a vizsgálatot, abból is fontos következtetések adódnak mind Zrínyi sorsfelfogására, mind teológiai gondolkodására nézve.

A *Pharsalia*-idézet a *Politica* I. könyvének 4. fejezetéhez írott jegyzetek között található. A fejezet címe: *Fatum, appendix pietatis* (azaz: *A végzetről mint a kegyesség alkotórészeiről*). A főszövegben (az eredeti műben) azonnal a cím is csillagos margináliát kap: a fátum a régiek kifejezése, mondja Lipsius, de nem az ő általuk adott értelemben kerül alkalmazásra: „tanúságot teszek róla, hogy semmi mást nem értek alatta, mint a keresztény értelemben vett isteni gondviselést”.⁷⁸ Ezek után biztosak lehetünk benne, hogy valódi szándéka ennek éppen az ellenkezője: a senecai sztoikus végzetfogalom egyeztetése a keresztény tanítással – amiről már a Lipsiust erős gyanakvással figyelő jezsuiták is jól tudták, hogy lehetetlen vállalkozás. De az íróniát félretéve: a sztoikus interkonfesszionalitás centrális kérdéséről van szó, s Lipsius, bár joggal vetették a szemére, hogy teológiailag következtelen, ide-oda csúszkál az értelmezések között,⁷⁹ valójában nem megoldást kínált, hanem a problémafelvetés modelljét adta. A kételkedő, észérvekkel nem meggyőzhető, de hinni akaró modern értelmiségi szkepszisének és hitre való éhségének biztosított nyelvet, érveket, rugalmas önkifejezési módot. A kétely és a voluntarista hit kettőssége számtalan mintázatban, hol ennek, hol annak a pólusnak a túlsúlyával jelenik meg a kor egy meghatározott szellemi elitjének írásaiban: azoknál, akik nem voltak hajlandók vagy

⁷⁴ A mljeti földrengés kapcsán kérde Zrínyi: „Si verum est, nescio, an nostra theologia attinget, cur rapiant mala fata bonos?” Ruchich Jánoshoz [1658] = ZMÖM, 2, 522 (258. sz.). A forrás ez esetben nem sztoikus, de a kérdésfeltevés igen: Ovidiusnak a Tibullus halálára írott, az emberi szenvedéssel nem törődő isteneket vádló elégiájából vette Zrínyi a kifejezést: „Cum rapiunt mala fata bonos – ignoscite fasso! – / sollicitor nullos esse putare deos”. (*Amores*, III. ix. 35–36.) – Megjegyzendő: a magyar fordításban hosszú idő óta hibás adat hagyományozódik: „Azt mondják, Málta szigetét földrengés rázta meg” (ZMÖM, 2, 284). Zrínyi viszont a Raguzával (Dubrovnikkal) szemközti szigetre, Mljetre gondolt („Melita insula dicitur terrae motu conquassata”, *uo.*, 522), amelynek Máltáéval azonos latin neve (Melita) sok zavart okozott már korábban is a szakirodalomban. (Az egybeesésre Szörényi László figyelmeztetett, köszönet érte.) A területen gyakoriak voltak a földrengések, nem egész tíz évvel később, 1667-ben Dubrovnikot érte katasztrofális földrengés.

⁷⁵ Ruchich Jánoshoz, 1658. december = ZMÖM, 2, 519 (257. sz.). A magyar fordítást némileg módosítottam, vö. *uo.*, 281. A Lucanus-hely: *Phars.*, VII. 58–59.

⁷⁶ LIPSIUS, *Ad libros Politicorum notae*, i. m., 9.

⁷⁷ Lásd főként a tanulmány végét, az „emberek dolgát” „csak játéku” tartó Istenről, s a vitéz ember mégis szabad akaratból fakadó sorsválasztásáról: KISS, *Zrínyi és Lucanus*, i. m., 199–201.

⁷⁸ LIPSIUS, *Politicorum*..., i. m., 7.

⁷⁹ A teológiai vitákról, szakirodalommal: BENE Sándor, *Rimay vindicatus* (*Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről*) = *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, 2012, 165–171.

alkatilag nem tudtak beállni a konfesszionizmus megbízható felekezeti lövészárkaiba. Zrínyi nyilvánvalóan ehhez a szellemi elithez tartozott, a történeti forrásokban emlegetett gyakorlati toleranciája innen fakadt, s végső soron ez a különös pozíciója eredményezte, hogy még a 20. századi szakirodalomban is késhegyig menő viták folytak „valódi” vallási hovatartozásáról, hiszen több tábor is magának érezhette.

Ami a végzet–gondviselés problematika aktuális filozófiai tálalását illeti, a kálvinizmusról a római egyházhoz frissen visszatért Lipsius egyik első dolga volt, hogy két korábbi bestseller írását, a *De Constantiá*t és a *Politica*t új konfesszionális környezete elvárásaihoz igazítsa. Sokat nem kellett módosítania. A főszöveg gondolatmenete a leginkább talán pszichológiaiak volna nevezhető: nem annyira a dogmatikai következetesség érdekli, mint inkább a lélektani koherencia.⁸⁰ Akár szerző oka Isten a bűnnek (tehát kegyetlen), akár szükségszerűen késztet a rosszra (vagyis maga is alá van vetve a Fátumnak), tény, hogy a romlást nem közvetlenül, hanem közvetve okozza. A gyenge vagy öntudatlan ember lelkébe ülteti el az indulatokat, amelyek felülke-rekednek a racionális önellenőrzésen és morális diszciplínán, és saját vagy mások veszedelmét, szenvedését okozzák. „Consilia corrumpit”, Laskai János hű fordításában: „el-vészi akkor Isten az emberek elméjét: ki valakinek szerencsését meg-akarja változtatni, tanácsát fordítva-el”,⁸¹ s így történik, hogy bármi rossz történik, az úgy tűnik, logikusan történik, azaz emberi hiba (vagy bűn) okozza. Nos, ehhez a gondolathoz csatolta Lipsius jegyzetként a Lucanus-idézetet: „Hoc placet, o superi, cum vobis vertere cuncta / propositum, nostris erroribus addere crimen?” – ugyanazt mondja vele (csak tragikus hangszerelésben, a nézőpontot megfordítva az Isten rész-vétlenségére utalva), mint a főszövegben, a *Politica* II/4-ben. A *Nota*ban adott magyarázat szerint:

Való igaz, az okok és következmények rendje olyan, hogy ami történik, emberi logika szerint sem történhetett másként. Ó, csodálatos bölcsesség! mely mégis mindent úgy irányít és mozgat, hogy olybá tűnjék: mi magunk tartunk éppen abba az irányba. Mi ez tehát? Vajon az Isten hajt minket a bűnre? nem, dehogya a bűnre: a hibára.⁸²

A gondolat (melyet a maga teljességében a *De Constantia* I. könyve 19–22. fejezeteiben fejt ki Lipsius) tehát itt oda konkludál, hogy jóllehet, a dolgok folyásának általános irányát a gondviselés szabja meg, az isteni szándék a másodlagos okok révén, az emberi cselekvésekben való-sul meg. Cselekedeteinket, látjuk, hogy a „tanácsok elfordításával” befolyásolja a gondviselés, ám nem teljesen, és nem mindegyiket. Van a másodlagos okok között szükségszerű, akarattól függő és véletlen is – ez a rendszer tekinthető a maga egészében a „végzet”, a fátum felségterü-letének, amelynek véletlen és akaratlagos elemei igenis befolyásolhatók. A sorsnak vagy vég-zetnek ebben a „szürke zónájában” a cselekvő ember ereje, elszántsága (Zrínyi terminológiájá-

⁸⁰ Az itt következő rövid utalások részletesebben kifejtve: BENE, *Rimay vindicatus...*, i. m., 139–188; különösen: 161–163.

⁸¹ LASKAI János *Válogatott művei – Magyar Iustus Lipsius*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., 1978 (Régi Magyar Próza Emlé-kek, 2), 174. Vö. LIPSIVS, *Politicorum...*, i. m., 9. Lipsius itt Velleius PATERCULUS *Római történetének* egy sztoikus fá-tumhitéről elhíresült aforisztikus megfogalmazását idézi (*Hist. Rom.*, II. 57). A szöveghelyet Zrínyi feltehetően ugyan-azzal a filológiai elmélyüléssel tanulmányozta, mint a Lucanus-idézet szöveggörnyezetét. Könyvtárában megvolt Velleius munkája (mára elveszett: *BiblZrin*, 120 [kat. 21. sz.]), amelynek ez a része pontosan az öt Lucanus miatt is érdeklő köz-társasági összeesküvést, Caesar halálát tárgyalja, s azt mutatja be, hogy hiába figyelmeztettek előjelek a szerencsétlen végre, Caesar nem változtatott előzetes tervein, nem maradt otthon, ezért eshetett áldozatul: „Bizony kijátszhatatlan a végzet ereje, s akiről elhatározza, hogy rosszra fordítja sorát, annak elveszi a józan gondolkodását” („...profecto inelucta-bilis fatorum vis, cuiuscumque fortunam mutare constituit, consilia corrumpit”). A Lipsius által itt nem idézett kifejezést Zrínyi az 1663-as fátum-levél híres helyén használja, amikor a megmászhatatlan magyar végzetről beszél („ineluctabile fátum Pannoniae”); Lipsius Paterculus-idézetét tehát visszakereste az eredeti műben – és saját példányának gazdag láb-jegyzetkommentárjában meg is találta a Lipsiust a sztoikusok necessitas-konceptiójának nem kielégítő kritikája miatt korholó Johann Heinrich BOECKLER eligazító szavait: *Velleius Paterculus cum selectis variorum notis*, Lugduni Batavorum, Hackius, 1659, 189.

⁸² LIPSIVS, *Ad libros Politicorum notae*, i. m., 9.

ban: vitézsége, virtusa, resolúciója) bizony képes befolyásolni a sorsot, s még a véletlent is magához hajlíthatja a határozott fellépés.

A konstrukciót kétféleképpen szokás félreérteni: ha a fátum (sors) zónáját a fölötte elhelyezkedő *providentiával* keverjük össze, vagy ha saját összetevői közül csakis a *fortunával* azonosítjuk. Akár az elsődleges és a másodlagos okok azonosításának, akár a másodlagos okok pusztá kontingenciára szűkítésének hibájába esünk: cselekvésképtelenség, passzivitás következik belőle. Lipsius azonban – s ez volt az a gondolat, ami megfoghatta Zrínyit – az aktivitást ajánlja: elképzelésének magja azonos Machiavelliével, ám morális rendszere gazdagabban kidolgozott, s bármennyire következtelen is dogmatikailag, nem zárja ki a transzcendens faktort sem, nyitva hagyja a lehetőséget egy akart, a ráció szabályain túli, voluntarista hit s a vele járó szabad akarat számára. A *Politicának* itt tárgyalt, a *De Constantiánál* sokkal szűkszavúbb fátum-fejezetében rövid indoklást kapunk az aktivitás szükségességére: „Akarod-e, hogy az Isteni-rendelés szerencsédre szolgáljon? igyekezzél rajta. Mert nem csak könyörgéssel, sem Asszony emberi suhajtásokkal nyerjük-meg az Istennek segítségét; a vigyázás és fáradság által mindenek boldogul következnek.”⁸³ Lipsius szerint győzelem, a szerencse a munka eredménye, a szomorúságot és a balsorsot pedig az „Isten el-távoztattya, azt mondod, se soha te éretted az égből le nem száll: szükséges, hogy te-néked adgyon okosságot, mellyel azt el-távoztassad”. A szerencse elnyerésének és a balszerencse elhárításának közös nevezőjét Tacitus-idézettel adja a szerző: „ez értelemmel igaz, hogy Isten az erősbeket segíti”. A „Deos fortioribus adesse” mellett ismét csak ott találjuk a háromszor áthurkolt Zrínyi-vonást – s nyilván nem véletlenül. A Lipsius-fejezet két kulcskategóriája (a Sallustiustól vett *vigilando, agendo*) már a *Vitéz hadnagyban* is fontos szerepet kap (éppen ’vigyázás–fáradság’ alakban), a nőnemű szerencsét befolyásolni képes férfias elszántság pedig az egyik leginkább sztoikus aforizmusban, a *Constantia: fortitudo in adversis* címűben nyer emblematisztikus megfogalmazást.⁸⁴ Végül: az égből le nem szálló Isten alapmótvuma mind az 1663-as fátum-levélnek, mind az *Áfiumnak*, s ha valahol, akkor ezen a ponton világosan látható, szó sincs a szó köznapi értelmében vett passzív fatalizmusról, vagy valamiféle reményvesztett sorsra-hagyatkozásról, mint egy kudarcos út végállomásáról. Dinamikus rendszerről van szó, amelynek pozitív pólusába is beépült a magasztos „desperatio”: az *Áfiumot* legföljebb az különbözteti meg a fátum-levéltől, hogy az „optimista” elképzelés szerint az önmagát Herculeként áldozó hőssel együtt valóban „egy ország vérben áll”, a pesszimista pedig főként saját halálára figyel, s számol vele, hogy az Isten nem fog az országért, a nemzetért leszállni az égből, s a nemzet egésze sem követi majd az ő önáldozatát.

Lássunk egy rövid példatárat az „aranyas könyvben” megjelölt helyekből annak igazolására, hogy nem az utolsó egy-két év reményvesztését táplálja a Lipsius-olvasat, hanem legalább a negyvenes évek végétől, a *Vitéz hadnagy* megkezdésétől és a *Syrena*-kötet szerkesztésétől kezdve az írói és közéleti szerepformálás talán legfontosabb filozófiai támaszának tarthatjuk az újsztoikus gondolkodást. A *Vitéz hadnagyban* még inkább közvetve van jelen Zrínyi szellemi horizontján a Lipsius-hatás. A már körüljárt Seneca-párhuzamokon túl meg kell említeni még egy összetevőt: az aforizmusok alapforrása, Alamos de Barrientos olasz fordításból ismert Tacitus-kommentárja a Lipsius szövegkiadásaira támaszkodó újsztoikus Tacitus-kultusz organikus termékének tekinthető, amelyben összefolyt a Machiavelli- és a Guicciardini-recepció is. Klaniczay Tibor nagy tanulmányban követte ennek az örökségnek a közvetlenül Guicciardinire visszavezethető szárait;⁸⁵ mindazonáltal, már ekkor is használja Zrínyi közvetlenül a Lipsius-féle *Politicát* mint segédletet. A *Vitéz hadnagyban* kétszer (102. af., 7. cent.) is citált Julius

⁸³ LASKAI, i. m., 175. Vö. LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 9.

⁸⁴ „Az arany a tűzben, kormányos szélvészben, vitéz veszedelemben esmérszik meg, akkor mutassa meg magát, hogy ő játszik a szerencsével és nem az a vándorló asszony övéle [...] És mikor ilyen resolútiót vészen a vitéz magához, akkor az Isten nyakon fogja a szerencsét és oda küldi neki, akkor a Fortuna úgy mint asszony az embert megszánya s kiveszi veszedelemből.” *Vitéz hadnagy*, 22. af. = ZMÖM, 1, 485

⁸⁵ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = Uő, *Pallas magyar ivadéka*, Bp., Szépirodalmi, 1985, 153–211, itt különösen 154–162.

Caesar-idézetet, amely a hadvezér „mindenre vigyázásának”, az apró dolgokkal törődésének kötelmét írta elő, közvetlenül innen vette át.⁸⁶

A *Mátyás király életéről való elmélkedések* már elmélyült *Politica*-tanulmányozást mutat. Ennek is említettem közvetett példáját (Seneca *Hercules Oetaeusa* kapcsán) és közvetlent is (a Kiss Farkas Gábor által talált Homérosz-részlet lipsiusi fordítását). Ez utóbbiak száma tovább gyarapítható két locussal. Az egyiket Négyesy László is gyanúba hozta, ez ismét egy Homérosz-idézet, amit a Báthori Istvánnak ellentmondó „vakmerő szívű”, de túl indulatos Kinizsi Pálra alkalmaz Zrínyi: „Lingua in consilio valet, in certamine dextra” („A nyelv a tanácskozásban használ, az ütközetben kezek kívántatnak”).⁸⁷ Zrínyi megjelölte az idézetet saját példányában, így most már bizonyosak lehetünk benne, hogy innen vette ezt a Homérosz-sort is.⁸⁸ A másik hivatkozás eddig még nem került elő a szakirodalomban. Az elmélkedés végén Zrínyi a nagy király parancsolni tudását emeli ki mint uralkodói erényt, s exemplumot is hoz rá:

Régenten Iphicratest kérdezi egy valaki: Ki vagy te, hogy ily nagyra tartod magadat? micsodás rendű nagy vitézség nevű vagy-e? lovas-e? gyalog-e könnyű, nehéz fegyverzetű-e? Az lón feleletti ettől a nagy generálistól: Egyik sem vagyok egyem ezek közül, hanem a vagyok, aki mindezeknek tudok parancsolni.⁸⁹

Ezt a Plutarkhosz-anekdotát Zrínyi ugyancsak megjelölte a *Politica* V. könyvének első fejezetében, amelyben Lipsius áttér a hadviseléssel kapcsolatos tanácsokra és megfigyelésekre (e helynek még lesz jelentősége a későbbiekben).⁹⁰

A valódi meglepetést és újdonságot mindazonáltal Lipsius művének az *Áfiummal* való összevetése tartogatja. Zrínyi figyelemfelhívó jelei látványosan megsokasodnak a *Politica* V., a „vitézi okosságról” szóló könyvének margóin. A többségük olyan mondatokra mutat, amelyek felbukkannak a magyar szövegben is. Például Zrínyi felkiáltása („Oh egek! Oh Isten mért hoztál ki minket Scitiából, holott ottan avagy nem bomlottunk volna meg ennyire az Campaniában, avagy ha bomlottunk volna is, nem látott volna ennyi világ minket magunk rosszasága miatt veszni!”)⁹¹ csak akkor érthető, ha hozzáolvassuk a megelőző lapon hozott exemplumot: „Régenten amaz nagy Hannibálnak vitéz hadát Campania, egy olaszországi gyönyörűséges tartomány, a maga gyönyörűségével elvesztegette, ellanyhította és elerőtlenítette”.⁹² Azaz: a honfoglalással elnyert országunk számunkra, magyarok számára: Campania. A Lipsius szövegében megjelölt rész: „Una Annibalem hiberna solverunt, et indomitum illum nivibus atque Alpibus, enervaverunt fomenta Campaniae. Armis vicit, vitiis victus est.”⁹³ Az egybeesés teljes, és az már csak ráadás, hogy ezzel újabb Seneca-intarzia került Zrínyi szövegébe, hiszen Lipsius itt az *Epistulae morales*ből idéz!⁹⁴ Olykor még olyan gondolatok is Lipsius-átvételnak bizonyulnak, amelyeket eddig mint a magyar önkorholás emblematisztikus példáit idéztünk. Mint a következő:

⁸⁶ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 229. – a közvetlenül mellette szereplő Livius-idézetet (Laskai 367: Semmit a hadban meg nem kell vetni) Zrínyi megjelölte, ismét igazolódik tehát NÉGYESY feltevése, *A prózai munkák új kiadása*, i. m., 85–86, 368.

⁸⁷ ZMÖM, 1, 619; vö. LASKAI, i. m., 353

⁸⁸ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 212.

⁸⁹ ZMÖM, 1, 630

⁹⁰ „Iphicrates olim interrogatus [...] quis tu es qui tantos spiritus tibi sumis? utrum eques, an sagittarius, an veles, an legionarius? Nihil horum, inquit, sed qui his omnibus novi imperare”. LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 172. vö. LASKAI, i. m., 317;

⁹¹ ZMÖM, 1, 655.

⁹² ZMÖM, 1, 654.

⁹³ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 211. Vö. LASKAI, i. m., 352.

⁹⁴ *Ep. mor.* LI, 6.

Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek, valahunnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymás gyűlöléséért, és ezer ilyen vétünkért.⁹⁵

Lipsiusnál ezt olvasta és jelölte meg hurkos vonalakkal Zrínyi: „Nos, heu desides! Atque haec vera, haec pulchra militia: non ista nostra, ubi in agmine plus calonum, imo et scortorum est, quam militum.”⁹⁶ Lipsius a megelőző sorokban a régi germánok vitézségét, hadi fegyelmét dicsérte, akár Zrínyi a Corvinusok és más vitéz királyok alatti időkre utal, „míg az mi militaris disciplinánk in flore volt”.⁹⁷ Nem véletlen, hiszen Lipsius egész fejezetének (V. 13) a *De disciplina vera* címet adta. S amikor a „megismervén magad is, vesd ki ezt a mocskot lelkedből, reformáld vétkeidet” felszólítás elhangzik, Zrínyi Lipsius margón olvasható címszavát is aláhúzza: „Emendemus.” (Mellette a szövegtestben: „Sapiamus tandem et cum Pertinace: Militemus.”)⁹⁸ Az utóbbi példából jól látható, hogy ezúttal nem pusztán jól hangzó idézeteket szemelgetett Zrínyi, hanem nagyobb gondolati egységeket követett a forrásműben. S az *Áfium* központi gondolata, legalábbis katonai, hadvezetési (s majd ebből következőleg erkölcsi és politikai) szempontból: éppen a lipsiusi hadi fegyelem, a *disciplina militaris*: „jobbítsuk meg magunkat, szabjunk más rendet dolgainknak, tegyük régi helyére és méltóságára *militarem disciplinam*: egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók...”⁹⁹

S ha most már a szoros szövegek közti kapcsolatok sorjáztatásától ellépünk is, szembevetve, hogy az *Áfium* gondolatmenetének gerincét a *Politica* V. könyve adja. A fegyelem követelménye Lipsiusnál szoros kapcsolatban áll a hadseregállítást alapjával, a katonák kiválasztásával, a kérdés kapcsán pedig hosszú polémiát folytat a professzionális zsoldoshadsereg híveivel, s szakszerűen indokolja, miért előnyös a lelkileg és fizikailag erős, a haláltól nem félő paraszt ifjak kiképzése, mint a gyönyöröket már megtapasztalt városi népé.¹⁰⁰ Ezen gondolatok, a nemzeti hadsereg, a „pórból előállított” katonaság (s a többi, a gyalogság és a lovasság aránya, a hadsereg ideális mérete, az állandó és az alkalomra gyűjtött serege, az ellátmányozás feltételei stb.) – bizony nem közvetlenül Machiavellitől származtak át Zrínyi művébe (mint hosszú ideig szeretne volna hinni a szakirodalom jelentős része), hanem a kora újkori hadvezetés-tudomány forradalmi megújítójától,¹⁰¹ a Machiavelli egyes elképzeléseit (is, a teljes ókori hadtudománnyal együtt) szakszerű katonai diskurzusba beépítő Justus Lipsiustól. Nem véletlen, hogy Zrínyi Miklós beszerezte¹⁰² könyvtárába a németalföldi tudós hadtudományi műveinek legfontosabb darabjait, sőt nem sajnálta az anyagi áldozatot a teljes reprezentatív életműkiadásra sem.¹⁰³

⁹⁵ ZMÖM, 1, 652.

⁹⁶ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 209.

⁹⁷ ZMÖM, 1, 652. Ezzel a virágkorral Zrínyi ismét egy Lucanus idézet segítségével veti össze saját korának állapotait: „Dedecori est fortuna prior” (*Pharsalia*, VIII. 31) – ezt viszont maga cédulezta, Lipsius ugyanis nem idézi.

⁹⁸ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., 209. Vö. LASKAI, i. m., 350: „Jobbúllunk meg”.

⁹⁹ ZMÖM, 1, 656.

¹⁰⁰ LIPSIUS, *Politicorum...*, i. m., különösen 192–196, 200–201.

¹⁰¹ A kora újkori hadvezetés-tudományi (a mai magyar terminológiában: „hadügyi”) forradalom kezdetén Nassaui Móríc Lipsiusnál folytatott leideni tanulmányai állnak. A kérdés könyvtárnyi szakirodalmáról összegző áttekintés: Geoffrey PARKER, *Military Revolutions, Past and Presents, Historically Speaking*, 4(2003), 2–7; az irodalomtörténeti és eszmetörténeti háttérrel lásd: Marcello FANTONI, *Il perfetto capitano: Storia e mitografia = Perfetto capitano: Immagini e realtà, secoli 15–17: Atti dei Seminari di studi, Georgetown University a Villa Le Balze, Istituto di studi rinascimentali di Ferrara, 1995–1997*, a cura di Marcello FANTONI, Roma, Bulzoni, 2001 (Biblioteca del Cinquecento – Europa delle corti, Centro studi sulle società di anticoregime, 98), 1–52. Zrínyi munkásságát ebbe a keretbe még csak most kezdi beilleszteni a kutatás: HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas: Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Bp., Argumentum, 2013.

¹⁰² A Zrínyi-könyvtár tulajdonoshoz kötött, nagyrészt saját beszerzésű tételeikre épülő jellegéről (mely ilyen módon egy szerre munkaterep és a modern értelmiségi önreprezentáció eszköze) alapvető: MONOK István, *A művelt arisztokrata: A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században*, Bp., Kossuth, 2012, 71–86, különösen 73, 79.

¹⁰³ *BiblZrin*, 234 (kat. 205. sz.) és 398–399 (kat. 563–566. sz.). A kutatás logikus folytatása lesz viszont az egészen biztosan nem vásárolt, hanem örökölt *De Constantia*-példány és a vele egy kolligátumba kötött sztoikus munkák (Philippe de Mornay és John Stradling művei) esetleges hatásának felmérése: *BiblZrin*, 364–365 (kat. 482. sz.).

Zrínyi és a hazai sztoikus hagyomány

Formális következtetést talán nem is szükséges levonni a fenti szövegösszevetésekből, lévén hogy azok önmagukat értelmezik, és jóval túl is mennek a kiinduló kérdés (világképet váltott-e Zrínyi az utolsó éveiben?) megválaszolásán. Nem arról van pusztán szó, hogy ma már elképzelhetetlen olyan éles határt húzni a „machiavellizmus” és a sztoicizmus között, mint az még fél évszázaddal ezelőtt lehetségesnek tűnt, s Justus Lipsiust sem illendő már másodvonalbeli, az eszmetörténeti fejlődés „fővonalától” eltérő gondolkodónak,¹⁰⁴ még kevésbé retrográd, „gyökerében reakciós” és „polgárian képmutató” elemnek minősíteni.¹⁰⁵ Nincs már vita akörül, hogy az európai modernitás kibontakozásának kulcsmomentuma a sztoicizmus kora újkori feltűnése, s ebben Lipsius szerepe tagadhatatlan, több modernitáshagyomány is a magáénak vallja örökségét. A kimondandó tétel ennél – legalábbis ami Zrínyit illeti – súlyosabb: Zrínyi Miklós a sztoikus gondolkodás egyik legnagyobb és kétségkívül legeredetibb képviselője a kora újkori Magyarországon. Rimay János és Révay Péter¹⁰⁶ után annak a hagyománynak a rendkívül invenciózus honosítója, adaptálója és követője, amely minden belső ellentmondásával együtt a legszélesebb értelemben vett eszmetörténeti modernitás közvetlen előzménye. Zrínyinek sztoikus „fordulata” sosem volt; mély hite ellenére (vagy talán éppen azért) alkatilag volt képtelen a konfesszionalizáció harcaiba meggyőződéssel bekapcsolódni – viszont sztoicizmusának tudatosodását meg lehet határozni. Valamikor az 1640-es évek végén, legkésőbb a negyvenes-ötvenes évek fordulóján, verseskötetének szerkesztése, formába öntése közben talált rá a sztoikus hagyomány poétikai applikációjának új lehetőségeire. Ebben meghatározó szerepet játszott két sztoikus szerző, Francis Bacon és Justus Lipsius műveinek megismerése. Az előbbinek a Syrena-kötet koncepciójának kialakítására gyakorolt hatását döntőnek látjuk;¹⁰⁷ ám az utóbbi sem csupán a későbbi évek – nagyrészt prózai – írásait befolyásolta. A Syrena-kötet *Olvasónak* szóló bevezetőjében van egy már eddig is sok-sok feltevésre, töprengésre, kombinációra alkalmas fordulat: „Fabulákkal kevertem az historiát; de úgy tanultam mind Homerostul, mind Virgiliustul, az ki azokat olvasta, megismerheti egyiket az másiktul.”¹⁰⁸ Hadd szaporítsam ezek sorát egy újabbal. Zrínyi akkor, amikor ezt írta, már nagy figyelemmel jegyzetelte Lipsius *Politicájának* V. könyvét. Ennek első fejezetében olvasta, hogy Nagy Sándor sem szégyellte Homéroszt „hadakozásnak tanító mesterének nevezni”. Több mint valószínűnek tartom, hogy a „fabulákkal kevert história” kifejezés Zrínyi előszavába az ezt követő Lipsius-mondatból származott át: „Nam vates ille (eximius sane et supra homines vates, sed tamen vates) quid nisi unum bellum, et idipsum *fabulis aspersum* decantavit?”¹⁰⁹

Arra persze sok példát gyűjtött az eddigi kutatás, hogy Lipsius és az ókori sztoikus filozófia (Seneca, Epiktétosz) milyen élénk recepcióra találtak a kora újkori Magyarországon. Arra viszont, hogy a sztoikus etikát és politikát hogyan lehetett poétikává alakítani, eddig csak Rimay János kínált példát.¹¹⁰ Most talán elmondhatjuk: Zrínyivel a sztoa másodszor alapított költészet Magyarországon.

¹⁰⁴ KLANICZAY Tibor, *A manierizmus politikai filozófiája: Paruta és Lipsius* (1985) = Uő, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Bp., 2001 (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 4), 225, 232; vö. PACZOLAY Péter, *Rimay János és korának politikaelmélete*, ItK, 86(1982), 677–678.

¹⁰⁵ BÁN Imre, *Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós* (1954), ItK, 58(1954), 359.

¹⁰⁶ Révay sztoicizmusáról fontos új tanulmány: TÓTH Gergely, *Lutheránus országtörténet újsztoikus keretben: Révay Péter Monarchiája = Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*, szerk. Uő, Bp., MTA BTK, 2014 (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések), 117–147. A további kutatások feladata annak tisztázása, vajon láthatott-e ebből Zrínyi kéziratot; a Mátyás-tanulmány számos eleme ugyanis erős rokonságot mutat Révay Mátyás-képével.

¹⁰⁷ BENE, *Orpheus...*, i. m.; Bacon sztoicizmusáról (és tacitizmusáról) lásd újabban: Guido GIGLIONI, *Philosophy According to Tacitus: Francis Bacon and the Inquiry into the Limits of Human Self-Delusion*, Perspectives on Science, 20(2012), 159–182.

¹⁰⁸ ZMÖM, 1, 9.

¹⁰⁹ „Mert Homerus Poéta (úgy vagyon nagy és emberek felet-való Poéta, de ugyan csak Poéta volt) mit éneklet egyebet az egy hadnál, és azt-is *költött dolgokkal meg-elegyítve?*” LASKAI, i. m., 316.

¹¹⁰ A korábbi szakirodalmi hivatkozások összegyűjtve: BENE Sándor, *Rimay Múzsája*, ItK, 115(2011), 271–340.